

Екатерина И. ЯКУШКИНА*
Московский государственный университет
им. М. В. Ломоносова
Филологический факультет

Оригинални научни рад
Примљен: 7. 12. 2021.
Прихваћен: 2. 3. 2022.

ТИПОЛОГИЈА ЛЕКСИЧКИХ РАЗЛИКА У СРПСКИМ ГОВОРИМА

У раду се описују генетски типови лексичких разлика у српским говорима. Истраживање се базира на анализи петнаест анкета састављених на основу лексичких питања за Српски дијалектолошки атлас и попуњених од стране говорника различитих српских дијалеката. Поређењем унутар анкетне грађе и њеном мотивационом анализом издвојени су следећи типови лексичких разлика: 1) разлике које потичу од прасловенских међудијалекатских синонима (*кокот – петао, дуб – хрст, мука – брашно*) и којима се тренутно супротстављају углавном зетско-сјенички говори већини штокавских; 2) разлике које потичу од прасловенских унутардијалекатских синонима (*врети – кинети, шишати – стрпући*); 3) разлике настале као последица западнојужнословенских (*водир – брус*) или источнојужнословенских иновација (*већа – обрва*); 4) разлике настале као последица централноштокавских иновација (*жељезо – гвожђе, мучати – ћутати*), при чему се једним од разлога многобројних иновација може сматрати потреба за јасном мотивацијом (*багрем – драча; коприва – жежа, жара*); 5) позајмљенице (*флаша – шиша, подрум – магаза*).

Кључне речи: српски језик, лингвогеографија, дијалекатска лексикологија.

Анализа међудијалекатске синонимије у српским говорима (преглед овог истраживања в. у Јакушкина 2021) омогућава изношење низа закључака о токовима у формирању лексике српског народног језика на основу прасловенског. У раду је представљен поглед на механизме лексичке дивергенције српских говора у току њихове историје.

Закључци су изнети на основу грађе из петнаест лексичких дијалектолошких анкета, које су специјално за ово истраживање попунили изворни говорници дијалеката, као и истраживачи на терену према упитнику за Српски дијалектолошки атлас. Анкете потичу са подручја Босне, Херцеговине, цен-

* jkatia@yandex.ru

тралне Србије, Војводине, источне Србије, Косова и Црне Горе (преглед овог истраживања в. у Якушкина 2021).

Лексика српског језика природно представља резултат трансформације прасловенске лексике. С једне стране, она чува знатан део прасловенског наслеђа, а с друге – губи га и ствара нове речи. Приликом анализе прасловенског слоја у српској лексици намеће се једно лингвогеографско питање: постоје ли, наиме, лексичке разлике између српских дијалеката које би потицале из прасловенског доба, или пак, другим речима, јесу ли говори касног прасловенског доба са којима су по пореклу у вези савремени српски говори били лексички хомогени или нису. Очигледно је да су ти праговори познавали синонимију, међутим она је превасходно носила карактер унутар-системске варијативности, чије трагове представљају савремени лексички дублетни парови, као што су *брдо* – *брег*, *момак* – *младић*, *мајка* – *мати* итд. (детаљније в. Якушкина 2020). Постоји ипак неколико изоглоса за које можемо претпоставити да потичу из касног прасловенског доба и које оцртавају супротстављене делове српске језичке територије, те могу сведочити о томе да су ови касни прасловенски говори имали лексичке дијалектизме који су сачували овај статус и до наших дана. Уп. прасл. **kotъcъ* очувано у зет.-сјен. *котац* ‘ограђено место за домаће животиње’ насупротив **staja* карактеристичном за шум.-војв., херц.-крајиш. и призр.-тимоч. говоре; зет.-сјен. **kokotъ* насупротив шум.-војв., херц.-крајиш. и призр.-тимоч. **pěťbъ* ‘петух’; зет.-сјен. **želōdъ* ‘желудь’ насупротив шум.-војв., херц.-крајиш. и призр.-тимоч. **žirъ*; зет.-сјен. **dōbъ* ‘дуб’ насупротив шум.-војв., херц.-крајиш. **xvorstъ*; зет.-сјен. **mōka* насупротив шум.-војв., херц.-крајиш. и призр.-тимоч. **boršъno*. Ови примери сведоче да зетско-сјенички говори 1) нису доживели неке лексичке иновације прасловенског доба (очување речи *мука*, *дуб*, *желуд*), а 2) да су за њих карактеристични неки прасловенски дијалектизми који нису у употреби у другим српским говорима (*кокот*, *котац*). Трагови некадашње могуће лексичке варијантности у прасловенским говорима који су формирали српски језик, огледају се у томе да се у говорима јужне Херцеговине и јужне Босне употребљавају неке старе лексеме, некарактеристичне за већину српских говора. На пример, у Љубињу у Херцеговини је очувана реч *луна*, којој у већини српских говора одговара континуант прасловенске лексеме **měšъcъ*; у Љубињу и Бастасима у Ливањском пољу је у употреби лексема *пуше* поред *дува*, а у Бастасима *оток* поред *острво*. Старо супротстављење неких речи по употреби можемо претпоставити за говоре источне Србије и западније српске говоре, уп. лексему за кајмак *сметана* у призр.-тимоч. говорима насупротив распрострањенијој на српској територији речи *скоруп*, коју је касније потиснуо турцизам.

Низ лексема прасловенског порекла, које тренутно представљају диференцијалне дијалекатске ознаке (*цеста*, *гулити*, *локва*), нису, очигледно, имале ту особину у протосрпским говорима у касно прасловенско или рано постпрасловенско доба, а могуће је и да су биле накнадно потиснуте са дела српске територије.

Један од извора за савремену међудијалекатску синонимију биле су прасловенске лексеме које, вероватно, у прастаро доба нису имале ареалне карактеристике, него су коегзистирале у истом лексичком систему, на пример у донекле различитим значењима, али су се касније ареално диференцирале те је у појединим говорима почео да доминира један од синонима: **pastuxъ* – **žerъcъ* ‘ждребац’, **bacati* – **xutiti* ‘бацати’; **starъ* – **vetъhъ* ‘стар’, **guliti* – **luščiti/ljuštiti*, **lupiti* ‘љуштити’, **šišati* – **strići* ‘шишати, стрићи’, **kozle* – **jarę* ‘јаре’, **vъręti* – **kypęti* ‘врети, кључати’, **ručnikъ* – **ubrusъ* ‘пешкир’. Варијантност у прасловенским дијалектима индиректно одражавају синоними као што су *зубица* – *усница* ‘усна’, који потичу од алтернативних назива за усну **gъba* – **ustъna*. О прастарој варијативности највероватније сведоче лексички парови као што су *посудити* – *позајмити*, *уштројити* – *ушкопити*, као и, можда, *медведица* – *мечка* (*мечка* није представљена у ЕССЈА, али уп. рус. *мечка* у истом значењу коју Фасмер тумачи као деминутив од *медведъ* (Фасмер), Скок ову реч третира као дериват од *мекати*, Скок 2: 395).

Временом је долазило до ремећења прасловенског лексичког слоја, нове речи су потискивале старе. Неке од ових иновација у старим српским говорима биле су заједничке с бугарским или словеначким; оне и сада такође чине извор међудијалекатске синонимије. Време и центар настанка ових иновација нису познати; уп. иновације, заједничке за источније српске и бугарске говоре, у паровима, *баца* – *врља* (прва реч је прасловенска, друга је, према Скоку, ономатопеја (3: 628), *обрва* – *већа* (прва реч је везана за прасловенско **obbry* (ЕССЈА 26: 123), док је друга првобитно, вероватно, означавала не обрву, него капак), као и иновације заједничке за западније српске и словеначке говоре: *посао* наспрам архаизама *работа*, *дело*; *водир* наспрам лексеме *брус*.

Често се процес потискивања прасловенске лексике није одвијао радикално, у језику су остали трагови старих речи, који се чувају у дериватима, топонимима или у употреби у новом значењу (*Железник*, *огњиште*, *целивати*). Неке прасловенске речи су мењале значење (*образ* у српским, неким хрватским и словеначким говорима добија значење ‘лице’) или доживљавале творбене трансформације (*зубица* из **gъba*).

Највећи и у науци најпознатији талас лексичких иновација на српској територији погодио је централне штокавске говоре, заобишавши периферију српског језичког подручја: *железо* – *звожђе*, *мучати* – *ћутати*, *целивати* – *љубити*, *огањ* – *ватра*, *искра* – *варница*, *работати* – *радити*, *ван* – *напољу*, *дома* – *код куће*, *таст* – *старац*, *ташта* – *баба*, *бринути се* – *секирати се*, *обед* – *ручак*, *бъз* – *зова*, *грм* – *жбун*, *зеље* – *купус*, *сојка* – *крешталница*, *креја*. Други талас лексичких иновација, знатно слабији, ширио се у западном делу српских говора: *таст* – *пунац*, *ташта* – *пуница*, *цура* – *девојка*, *пир* – *свадба*, *невеста* – *снаха*, *крух* – *хлеб*, *зоб* – *овас*. Трећи талас се ширио са истока: *заручница* – *вереница*, *коло* – *точак*, *гљива* – *печурка*, *резати* – *сећи*, *лити* – *сипати* (в. одговарајуће карте в. у Јакушкина 2021а).

Осим иновација, које су обухватиле велику територију постоји и мноштво оних локалнијих. Број речи у великом диференцијалном дијалекатском речнику, као што је на пример, Елезовићев, сведочи о томе, колико је ве-

лик број дијалектизама у неком говору. Међу њима има речи које су прошле кроз фонетску трансформацију (*жерав – ждрал*), трансформацију творбене структуре (*слепо око – слепоочница, мали прст – малић, малчић, прстењак – напрсњак, братић – братанац, потиљак – затиљак, доручак – подручак, шав – ушитак*) или семантичку трансформацију (*жито – кукуруз, клас – клип*), али има и принципијелно нових лексема.

Важним механизмом обнављања лексике чини се тежња ка оживљавању унутрашње форме речи, односно стварању речи с разумљивом мотивацијом, под утицајем експресивне функције језика. У нашој грађи овој врсти трансформација припада највећи део иновација, уп. чланове следећих парова, у којима је прва лексема старија, а друга новија: *багрем – драча; коприва – жежа, жара; рбат – вртењача ‘кичма’; детлић – кљуцавац, кљундрво, ковач; глиста – гујавица; крмача – прасилица; зеница – гледџ; оса – зоља* (ономатопеја, Скок 3: 165); *магаре – кењац* (од *кењати ‘споро радити’*); *итиглиц – чешљугар; стан – натра – разбој; жељћа, жељка – корњача; прасе – кезде* (од *кезити се*, Скок 2: 77); *вршњак – парник*. Понекад долази до „превођења” са старе мотивације, која се заборавља, на нову: *бринути се* (од **bridnoti*, уп. **briditi ‘оштрити’*) – *секирати се*. Нови, сликовити називи се доживљавају као експресивнији; уп. *лакомица (чаши), вревимо (говоримо)*. Сличних примера има и међу лексемама наведеним горе (*варница, зоб, старец и баба, напољу, крешталица* и др.). За означавање истог појма у разним говорима се могу употребљавати речи с истом семантичком мотивацијом, али различитом творбеном формацијом, уп. *левак – точир; ожег* (ЭСЯ 31: 235) – *жарач*. Оживљавање унутрашње форме се среће и у случају замене општесрпске позајмљенице домаћом речи; уп. *ришак* (од *ришкати*) уместо *кромпир, запекљајка* уместо *копча*.

Реалије којих није било у прасловенској епоси, често добију у говорима разноврсне називе, што такође постаје извор међудијалекатске синонимije. Према нашој грађи, заснованој на упитнику СДА, један од најразноврснијих назива у српским говорима има окруњен кукурузни клип (уп. *комуша, текун, кочење, кочанка, кужељина, кужљинка, шапурика, чоков, окомак, кордељ*), као и листови у које је увијен клип (*комушина, перушка, перушина, перуша, лепушина, љуштика, шушка, шуша, шума, шаша, тулуска, фишек*), уп. такође називе за некувано млеко после муже (*(j)омужа, вареника, повлака, груша, грушавина, цијело млијеко, свеже млеко*).

Номинација објеката човековог окружења, као што је познато, носи изборни карактер, зато понекад само неки говори могу имати специјалан назив за неки предмет, док други користе хипероним. Тај специјални назив може бити и архаизам, уп. *брвно* (преко потока) и *босан. шљеја* (околина Бање Луке, уп. рус. *шлея*, с.-х. *слеја, шлеја* ‘пречка у преслу’ (РЈАЗУ 14: 493)).

Мноштво лексичких разлика настало је као резултат усвајања позајмљене лексике. Можемо издвојити два типа употребе позајмљеница. 1) очување изворне словенске речи или старе прасловенске позајмљенице на једној територији и њено потискивање новом позајмљеницом на другој. Уп. *зјела – чинија, шурјак – шогор, бедро – бутина, јетра – цигерица, хлаче – панталон*

не, двор – авлија, трем – гањак, левак – вунија, инка, пирла; скоруп – кајмак, недеља – јефта, ножице – маказе, лубеница – бостан, гра – пасуљ, мрква – шаргарепа, вари се – кува се, плијесан – бућ; слабе, љестве – мердевине, ба-самаке, лотре, скале; певац, петао – ороз, оцът – сирће, одећа – роба, смеће – ђубре, доручак – фруштук, увор – креста, мрсољав, слинав – балав, храст – цер; 2) употреба позајмљеница из разних извора на различитим територијама (чаршав – ленцун, флаша – шиша, подрум – магаза, кундура – ципела, јастук – кушин, астал – тавулин, пиринач – рижа, шнита – комад, парадајз – пат-лицан, сат – ура, зејтин – уље, шећер – џукар, кромпир – кртола, жага – те-стера, карика – алка, магаре – пуле, или различитих позајмљеница из истог извора (џон – пенце) и исте позајмљенице у различитом фонетском облику (пашанац – баца). Као што се види из ових примера, усвајање позајмљеница различитог порекла често се тиче значења, односно реалнија, које су биле нове за српске говоре и културу; 3) употреба на различитим територијама домаће и позајмљене речи, с тим што позајмљена, можда и није потискивала домаћу, већ се појавила упоредо с њом, уп. сушица – јевтика, кука – машице.

У даљим истраживањима више пажње посветићемо истраживању прасловенских дијалектизама који би сведочили о евентуалној лексичкој диференцијацији прасрпских говора, као и продубљивању представљене типологије лексичких разлика.

ЛИТЕРАТУРА

- Фасмер:** М. Фасмер, *Этимологический словарь русского языка*: <https://lexicography.online/etymology/vasmer/>
- ЭССЯ:** *Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд* / Под ред. О.Н. Трубачева. Москва, 1974–. вып. 1–.
- Јакушкина 2020:** Е. И. Јакушкина, Изоглоссы лексем праславянского происхождения в сербскохорватском ареале, Москва: *Славяноведение*, 6, 98–110.
- Јакушкина 2021:** Е. И. Јакушкина, Компаративна анализа података српских дијалектолошких анкета, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 50/1, 193–198.
- Јакушкина 2021а:** Е. И. Јакушкина, *Сербская и хорватская лексика в ареалогическом освещении*, Москва: Макс-Пресс.
- РЈАЗУ:** *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb, 1880–1976, D, 1–23.
- Скок:** Р. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, 1–4. Zagreb, 1971–1974.

Е. И. Якушкина

ТИПОЛОГИЯ ЛЕКСИЧЕСКИХ РАЗЛИЧИЙ В СЕРБСКИХ ГОВОРАХ

Резюме

В статье рассматриваются основные типы лексических различий, выявленных в сербских говорах при сборе материала по вопроснику «Сербского диалектного атласа». К праславянскому слою относится минимальное число таких различий, а те, которые все-таки обнаруживаются, выделяют преимущественно зетско-сеницкие говоры. В развитии праславянского лексического фонда в сербских говорах действовали следующие факторы, которые, во многом, и определили нынешнее разнообразие диалектной лексики: семантические, фонетические и словообразовательные трансформации, развитие новых лексем с прозрачной внутренней формой, принятие заимствований.

Ключевые слова: сербский язык, лингвогеография диалектная лексикология.